



UDK:101.3

**Zebo NIZOMOVA,**  
*Jizzax davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti*  
*E-mail: nizomovazebom@gmail.com*

*DSc, professor B.Qurbonova taqrizi asosida*

### INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA ENERGETIKA LEKSIK BIRLIKLARINING TARJIMA VA LEKSIKOGRAFIK MASALALARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida energetika leksik birliklarining tarjima va leksikografik masalalari ilmiy-lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Terminologik ekvivalentlikning uch turi (to‘liq, qisman va nol ekvivalentlik), tarjima strategiyalari (kalkalash, transliteratsiya, ta‘rifli tarjima), stilistik muammolar va leksikografik tamoyillar chuqur o‘rganilgan. Maqola shuningdek metaforik terminlarning tarjimasida kognitiv-semantik yondashuvning ahamiyatini asoslaydi.

**Kalit so‘zlar:** energetika terminologiyasi, terminologik ekvivalentlik, leksikografik tamoyillar, tarjima strategiyalari, metaforik terminlar, leksik lakuna.

### TRANSLATION AND LEXICOGRAPHIC ASPECTS OF ENERGY LEXICAL UNITS IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation

This article analyzes the translation and lexicographic issues of energy lexical units in English and Uzbek from a scientific-linguistic perspective. Three types of terminological equivalence (full, partial, and zero equivalence), translation strategies (calquing, transliteration, descriptive translation), stylistic problems and six lexicographic principles are thoroughly examined.

**Keywords:** energy terminology, terminological equivalence, lexicographic principles, translation strategies, metaphorical terms, lexical lacuna.

### ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА И ЛЕКСИКОГРАФИИ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ СФЕРЫ ЭНЕРГЕТИКИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье анализируются переводческие и лексикографические проблемы энергетических лексических единиц в английском и узбекском языках с научно-лингвистической точки зрения. Подробно рассматриваются три типа терминологической эквивалентности (полная, частичная и нулевая), переводческие стратегии (калькирование, транслитерация, описательный перевод), стилистические проблемы и шесть лексикографических принципов.

**Ключевые слова:** энергетическая терминология, терминологическая эквивалентность, лексикографические принципы, переводческие стратегии, метафорические термины, лексическая лакуна.

**Kirish.** Zamonaviy tilshunoslikda sohaga xos terminologik tizimlarni qiyosiy-tipologik va amaliy leksikologik nuqtai nazaridan tadqiq etish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Energetika sohasining jadal rivojlanishi, xalqaro hamkorlikning kengayishi va texnologik yangilanishlar natijasida bu soha terminologiyasi doimiy ravishda boyib bormoqda. Ingliz tili bugungi kunda energetika sohasida asosiy ilmiy kommunikatsiya tili sifatida tan olingan bo‘lib, inglizcha energetika terminlarini o‘zbek tiliga to‘g‘ri tarjima qilish dolzarb ilmiy muammoga aylanib bormoqda.

Ingliz tilida shakllangan energetika terminologiyasi bugungi kunda ilmiy-texnik taraqqiyot, xalqaro hamkorlik va global energiya bozorida asosiy kommunikativ vositalardan biridir. O‘zbekiston energetika sohasi ham jahon hamjamiyati bilan integratsiyalashib borayotgan bir sharoitda ingliz energetika leksik birliklarining o‘zbek tiliga to‘g‘ri, aniq va tizimli tarjima qilinishi dolzarb masaladir. Bu jarayon faqat oddiy “so‘zma-so‘z” tarjimadan iborat bo‘lib qolmay, balki terminlarning konseptual mazmunini, ularning terminologik tizimdagi o‘rnini, metaforik va ko‘chma ma‘nolarini, hamda ingliz va o‘zbek tili tizimidagi struktural-funksional farqlarni hisobga olgan holda amalga oshirishni talab etadi.

Tadqiqotning maqsadi ingliz va o‘zbek tillari energetika terminologiyasining tarjima va leksikografik masalalarini ilmiy-lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilish, tarjima jarayonidagi asosiy muammolarni aniqlash va ularni hal qilish yo‘llarini ko‘rsatishdan iborat.

**Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Terminologiya va leksikografiya nazariyasi bo‘yicha Leychik[1], Grinev-Grinevich[2] asarlari terminning tuzilishi, leksik tizimda tutgan o‘rni va terminologizatsiya jarayonini bayon qilishda, Reformatskiy va Lotte[3] esa terminologik aniqlik va monosemiya tamoyilini asoslashda asos bo‘lib xizmat qilgan. Shcherba[4] va Vinogradov[5] leksikografik tamoyillarning umumiy nazariy zaminini yaratgan, Cleveland va Morris [6] “Dictionary of Energy” lug‘ati ingliz terminlarining rasmiy ta‘riflari va leksik lakunalarni aniqlashda asosiy faktologik manba bo‘lgan, ISO 704:2009 standarti esa normativlik tamoyilini belgilab bergan [7]. Tarjima nazariyasi yo‘nalishida Sager[8] qisman ekvivalentlik masalasini, Komissarov [9] kontekstual konkretlashtirish strategiyasini, Nida [10] dinamik ekvivalentlik konsepsiyasini, Baker[11] polisemantik terminlar tarjimasida kontekstning rolini, Newmark[12] metafora tarjimasining yetti turini, Retsker[13] va Barkhudarov[14] ekvivalentlik darajalarini, Bhatia[15] esa funksional-stilistik tamoyilni asoslashda muhim manba bo‘lib xizmat qilgan. Ushbu manbalar majmuasi birgalikda maqolaning ilmiy puxtaligini va xalqaro ilmiy kontekstdagi ahamiyatini ta‘minlaydi.

**Tadqiqot metodologiyasi.** Tadqiqot davomida qiyosiy-tipologik, kontekstual-semantik va funksional tahlil metodlaridan foydalanilgan. Qiyosiy-tipologik metod ingliz va o‘zbek tillarida energetika terminlarining struktur-semantik xususiyatlarini, ekvivalentlik darajalarini va tarjimadagi o‘ziga xosliklarni aniqlashga imkon bergan. Kontekstual-semantik tahlil metodi esa polisemantik terminlarning soha ichidagi ma‘no qatlamlarini, metaforik kengayish jarayonlarini va terminologik konvensiyalarni

ochib berishda qo'llanilgan. Funktsional tahlil metodi terminlarning turli diskurs turlarida ilmiy-texnik, rasmiy va publisistik uslublarda bajaradigan vazifalarini hamda ularning stilistik xususiyatlarini aniqlashga xizmat qilgan. Shuningdek, terminologik ekvivalentlikning turlarini belgilashda taqqoslash metodi, leksikografik tamoyillarni asoslashda esa induktiv-deduktiv yondashuv qo'llanilgan. Tadqiqot asosini Cleveland C.J. va Morris C.G. tahriri ostidagi "Dictionary of Energy" lug'ati, ingliz va o'zbek tillari energetika terminologiyasining ixtisoslashgan manbalari tashkil etadi.

**Tahlil va natijalar.** Energetika sohasidagi inglizcha terminlarni o'zbek tiliga tarjima qilishda terminologik ekvivalentlik masalasi alohida ilmiy muammo sifatida namoyon bo'ladi. L.R.Shedjelovning ta'kidlashicha, terminlar tarjimasida ekvivalentlik oddiy leksik moslikka emas, balki konseptual tizimlarning o'zaro mos kelish darajasiga asoslanadi [16]. Demakki, energetika leksikasini tarjima qilishda asosiy vazifa so'zning shakliy mosligini emas, balki uning terminologik funksiyasi, sohadagi semantik o'rni va konseptual mazmunini to'g'ri uzatishdir.

Ingliz va o'zbek terminologiya tizimlari tipologik jihatdan farqlangani uchun energetika matnlarida ekvivalentlik uch asosiy turda namoyon bo'ladi: to'liq ekvivalentlik, qisman ekvivalentlik va ekvivalenti bo'lmagan terminlar (leksik lakuna).

1. To'liq terminologik ekvivalentlik. To'liq ekvivalentlik ingliz va o'zbek tillaridagi terminlarning konseptual mazmuni, funksiyasi va soha doirasidagi terminologik statusi bir xil bo'lganda kuzatiladi. Energetika sohasida "voltage" - kuchlanish; "current" - tok; "transformer" - transformator kabi birliklar ushbu turga kiradi. Bu terminlar o'zbek ilmiy adabiyotida ham shu shakllarda mustahkamlangan bo'lib, energiya tizimlarining universal fizik tabiati sababli xalqaro standartlarga mos ravishda qo'llaniladi. To'liq ekvivalentlik holatlari quyidagi misollar orqali ham yaqqol kuzatiladi: "solar panel" - quyosh paneli; "wind turbine" - shamol turbinasi; "electric motor" - elektr motor. Ushbu terminlar ikkala tilda ham bir xil semantik maydonni qamrab oladi va tarjimada maxsus muammo tug'dirmaydi.

2. Qisman terminologik ekvivalentlik. Qisman ekvivalentlik esa terminning denotativ ma'nosi umumiy jihatdan mos bo'lsa-da, uning soha ichidagi qo'llanishi, semantik kengligi yoki konseptual talqini ikki tilda bir xil emasligini anglatadi [9]. Masalan, "power" so'zi ingliz tilida elektr quvvatini, energiya miqdorini yoki elektr energiyasining ishlab chiqarilishi va uzatilishini bildiruvchi keng semantik spektrga ega. O'zbek tilida esa u ko'proq "quvvat" ma'nosida qo'llanadi, ba'zan elektr energiyasi terminining o'rnini bosadi. Huddi shuningdek, "capacity" so'zi ham ikki tilla terminologik tizimda turlicha talqin qilinadi: u "sig'im, quvvatlash imkoniyati, tarmoqning maksimal yuk ko'tara olish darajasi" kabi ma'nolarni qamrab oladi.

Sager tomonidan "konseptual ma'noning qisman ta'minlanishi" deb izohlanadigan bu holatlarda tarjimon nafaqat leksik moslikni, balki terminning diskursiv funksiyasi, qo'llanish konteksti va pragmatik yukini ham hisobga olishi kerak [8]. Chunki energetika matnlarida "power" yoki "capacity" kabi birliklarning noto'g'ri ekvivalent bilan berilishi tarmoqning funksional talqinini o'zgartirishi va ilmiy mazmuni buzishi mumkin.

3. Ekvivalenti bo'lmagan terminlar (leksik lakuna). Energetika sohasidagi texnologik yangiliklar juda tez rivojlanayotgani sababli ko'plab inglizcha terminlar o'zbek tilida hali to'laqonli ekvivalentga ega emas. Bunday terminlar "ekvivalenti bo'lmagan leksika", "madaniy-lisoniy bo'shliq" yoki "konseptual lacuna" sifatida qaraladi. Masalan, "smart meter" - nafaqat "hisoblagich", balki "real vaqt monitoring", "tarmoq bilan ikki tomonlama ma'lumot almashish imkoniyatiga ega bo'lgan aqlli qurilma" [6]; "demand response" - energiya iste'molini bozor signallari asosida tartibga solish mexanizmi. O'zbek tilida bunday terminlar hali to'liq konseptual tizimga joylashmaganligi sababli ularni tarjimada odatda uch usul orqali uzatiladi: 1) kalkalash; 2) transliteratsiya; 3) ta'rifiy tarjima.

Energetika terminologiyasida ayrim atamalar metafora orqali ifodalanadi. "Konseptual metafora" nazariyasiga ko'ra

metafora tafakkur strukturasi bo'lib, u kontseptlarni bir soha modelidan boshqasiga o'tkazadi [17]. Shu sababli energetika matnlaridagi metaforik birliklar ikki turga bo'linadi:

1) metaforik asosini saqlab turgan birliklar ("yashovchan" metaforalar)

2) soha ichida termin sifatida "terminlashgan" metafora (tarixan metaforik bo'lgan birliklar: masalan, blackout, islanding).

Antropomorf metaforalar. Elektroenergetika terminologiyasidagi metaforalarni S.A. Dudetskaya taklif qilgan ikki bosqichli model asosida tasniflash mumkin. Antropomorf metaforik modellar inson va uning faoliyati bilan bog'liq birliklar sifatida keng tarqalgan [18]. Masalan, "arm" - tarmoq yoki sxemaning "shoxi"; "leg" - ko'p fazali tizimda "tayanch"; "head" - "bosim", "yo'nalish". Tana a'zolari nomidan foydalanilgan metaforalar energetika terminologiyasining muhim qatlamini tashkil etadi.

Psixik yoki jismoniy holatlar bilan bog'liq metaforalar ham energetika sohasida faol qo'llaniladi: "voltage depression" - kuchlanishning pasayishi; "disturbance" - halaqit berish; "overflow" - ortiqcha yuklama. Shuningdek, insonning faoliyatini tasvirllovchi metaforalar: "slave operation" - boshqariladigan rejimda ishlash; "jogging" - motorning tebranish rejimi.

Noantropomorf metaforalar va rang belgisi asosidagi metaforalar. Noantropomorf metaforalar inson atrofidagi hodisalar yoki tabiiy obyektlar bilan bog'liq. Hayvon nomlari asosidagi metaforalar: "frog" - montaj qisqichi; "watch dog" - nazorat taymeri. Rang belgisi asosidagi metaforalar: "brownout" - quvvat yetishmasligi tufayli elektr ta'minotining pasayishi; "blackout" - elektr ta'minotidagi avariya uzilish. "Smart grid" esa "aqlli tarmoq"ni anglatuvchi yangi metafora-termindir.

Metaforik terminlarni tarjima qilish tamoyillari. Barkhudarov metaforaning diskursdagi funksiyasini tahlil qilib, ularning terminologik tizimda "kognitiv yo'naltiruvchi metaforalar" sifatida ishlashini ta'kidlagan.[14] Energetika metaforik terminlarini tarjima qilishda quyidagi tamoyillar asosiy qoida hisoblanadi:

1) metaforaning tipini aniqlash - termin hali metaforik ontologiyani saqlaydimi yoki terminologik darajaga ko'tarilganmi;

2) auditoriyani aniqlash - mutaxassis auditoriya uchun terminologik ekvivalent ustuvor;

3) terminning diskurs ichidagi funksiyasini aniqlash;

4) izchillik va korpusga moslashuv.

Energetika terminologiyasini o'zbek tiliga tarjima qilishda stilistik muammolar alohida ahamiyat kasb etadi. C. Cleveland va C.G. Morris tomonidan tayyorlangan "Dictionary of Energy" lug'atida keltirilgan terminlar tahlili shuni ko'rsatadiki, har bir termin faqat leksik ma'noga emas, balki ma'lum stilistik va funksional xususiyatlarga ham ega bo'ladi.[6]

Ilmiy-texnik uslub xususiyatlari va nominalizatsiya. Ingliz tilidagi ilmiy-texnik matnlar bir qator barqaror stilistik belgilar bilan xarakterlanadi: passiv konstruksiyalarning ustunligi, emotsional neytrallik va mantiqiy ixchamlik. Ingliz ilmiy-texnik uslubining muhim belgisi sifatida nominalizatsiya tendensiyasini keltirish mumkin. Masalan: "energy generation", "power distribution", "electricity transmission", "energy consumption", "load balancing", "voltage regulation" kabi birliklar harakat emas, balki ilmiy tahlil obyektlarini ifodalaydi. O'zbek tilida esa bunday nominal birliklar ko'pincha fe'l markazli ifodalarga aylantiriladi. Masalan, Electricity is generated by renewable energy sources - Yangilanadigan energiya manbalari elektr energiyasini ishlab chiqaradi. Aynan shu farq energetika terminlarini tarjima qilishda yuzaga keladigan asosiy stilistik muammolardan biri hisoblanadi.

Terminologik kollokatsiyalar. Energetika terminologiyasida terminlarning kollokatsion xususiyatlari, ya'ni ma'lum so'zlarning bir-biri bilan barqaror birikishi muhim ahamiyat kasb etadi. "Renewable" sifati ingliz tilida "renewable energy", "renewable resources", "renewable sources", "renewable power" birikmalarida qo'llaniladi. O'zbek tiliga tarjima qilishda ba'zi birikmalar stilistik jihatdan kamroq qabul qilinadigan bo'lib chiqishi mumkin. Masalan, "yangilanadigan quvvat" iborasi o'zbek tilida tabiiy eshitilmaydi va ko'proq "yangilanadigan energiya

manbalari asosida ishlab chiqarilgan quvvat” kabi kengaytirilgan shakl talab qilinadi.

Terminologik lakunalar va ularni to'ldirish. Terminologik lakunalar bir tilda mavjud bo'lgan maxsus tushuncha yoki atama ikkinchi tilda tayyor ekvivalentga ega bo'lmaganda yuzaga keladi. “Energy harvesting” atamasi ingliz tilida nisbatan yangi texnologiyani ifodalaydi: atrof-muhitdagi kichik energiya manbalaridan (tebranish, issiqlik farqi, yorug'lik) elektr energiyasini olish jarayoni. O'zbek tilida bu tushuncha uchun barqarorlashgan termin mavjud emas. “Demand response” atamasi ham zamonaviy aqlli elektr tarmoqlarida qo'llaniladigan tizimni ifodalaydi, bunda iste'molchilar tarmoq yuklamasiga qarab o'z elektr iste'molini o'zgartiradilar. Terminologik lakunalarni to'ldirish strategiyalari:

- 1) transliteratsiya bilan izohlashni birlashtirish;
- 2) tavsifiy tarjima;
- 3) kalka orqali yangi terminologik birlik yaratish.

Shu ma'lumotlarni qisqaroq qilib yozib ber

Ingliz va o'zbek tillari energetika leksik birliklarini leksikografik jihatdan ishlab chiqishda oltita asosiy tamoyilga rioya qilish zarur. Selektiv tamoyilga ko'ra, lug'at tarkibiga faqat faol, ustuvor va normativlashgan terminlar: renewable energy, photovoltaic system, distributed generation kabi birliklar kiritilishi lozim. Monosemiya tamoyili terminlarning polisemiya va omonimiyadan holi bo'lishini talab qiladi: masalan, “power” so'zi umumiy nutqda “kuch”, “hokimiyat” ma'nolarini anglatasa, energetika terminologiyasida faqat “quvvat” ma'nosini ifodalaydi. Sistemalilik tamoyili terminlarni yakka birliklar sifatida emas, balki semantik-funksional paradigmalarda tarkibida “solar energy, wind energy, hydroelectric energy, nuclear energy” qatori kabi ko'rib chiqishni nazarda tutadi. Ekvivalentlik tamoyili doirasida to'liq ekvivalentlik (voltage - kuchlanish), qisman ekvivalentlik (power plant - elektr stansiyasi yoki elektr markazi) va nol ekvivalentlik (smart grid - izohli tarjima) holatlari alohida leksikografik ishlovni talab qiladi. Normativlik tamoyili terminlarning ISO, IEC, IEEE xalqaro standartlari va O'zDSt

normativ-texnik hujjatlariga muvofiqlashtirilishini ko'zda tutadi. Funksional-stilistik tamoyil esa terminlarning ilmiy-texnik, rasmiy va publisistik uslublardagi qo'llanish xususiyatlarini lug'atlarda aks ettirish zarurligini belgilaydi.

**Xulosa.** Yuqorida bayon etilgan tahlillarni umumlashtirib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Ingliz va o'zbek tillari energetika terminologiyasining tarjima va leksikografik masalalari nafaqat leksik-semantik, balki kognitiv, pragmatik, stilistik va terminologik jihatlarini ham qamrab oladi.

Terminologik ekvivalentlik uch asosiy turda namoyon bo'ladi: to'liq ekvivalentlik, qisman ekvivalentlik va ekvivalenti bo'lmagan terminlar. Ekvivalenti bo'lmagan terminlar uchun uchta asosiy strategiya qo'llaniladi: kalkalash, transliteratsiya va ta'rifiy tarjima. Pragmatik moslikni ta'minlash uchun kontekstual konkretlashtirish, metaforik moslashtirish, terminologik izchillik va interdiskursiv moslik tamoyillariga rioya qilish muhim ahamiyatga ega.

Metaforik terminlar energetika terminologiyasining muhim qatlamini tashkil etib, ularning tarjimasida kognitiv-semantik yondashuv talab qilinadi. Antropomorf va noantropomorf metaforalarni to'g'ri aniqlash, ularning terminologik holatini baholash va mos tarjima strategiyasini tanlash muvaffaqiyatli tarjimaning kafolatidir.

Energetika terminologiyasini lug'atlashtirishda olti asosiy tamoyilga amal qilish zarur: 1) selektiv tamoyil - faqat faol va normativlashgan terminlarni kiritish; 2) monosemiya tamoyili - aniq bir ma'noli ta'riflar berish; 3) sistemalilik tamoyili - semantik paradigmalarda tasnif; 4) ekvivalentlik tamoyili - to'liq, qisman va nol ekvivalentlikni aniqlash; 5) normativlik tamoyili - davlat va xalqaro standartlarga muvofiqligi; 6) funksional-stilistik tamoyil - qo'llanish uslubini ko'rsatish. Muvaffaqiyatli tarjima va sifatli lug'atlar yaratish uchun yuqorida sanab o'tilgan barcha tamoyillar va xususiyatlarni kompleks ravishda qo'llash zarur. Bu esa energetika sohasidagi xalqaro ilmiy aloqalarni rivojlantirish, kadrlar tayyorlash va terminologik tizimni tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etadi.

#### ADABIYOTLAR

1. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. - М.: ЛКИ, 2007. - 256 с.
2. Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение: учеб. пособие для студ. высш. учебн. заведений. - М.: Академия, 2008. - 304 с.
3. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. - М.: АН СССР, 1961. - Т. 6. - С. 46-54.; Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. - М.: АН СССР, 1961. - 158 с.
4. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. - М.: АН СССР, 1940. - № 3. - С. 89-117.
5. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. - М., 1953. - Т. 2. - № 5. - С. 3-29.
6. Cleveland C.J., Morris C.G. (ed.). Dictionary of Energy. - Amsterdam: Elsevier, 2005. - 623 p.
7. ISO 704:2009. Terminology Work - Principles and Methods. - Geneva: International Organization for Standardization, 2009. - 68 p.
8. Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing. - Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1990. - 256 p.
9. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. - М.: ЭТС, 2007. - 424 с.
10. Nida E.A. Science of translation // Language. - 1969. - Vol. 45. - № 3. - P. 483-498.
11. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. - London; New York: Routledge, 1992. - 296 p.
12. Newmark P. A Textbook of Translation. - London: Prentice Hall, 1988. - 292 p.
13. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. - М.: П. Валент, 2004. - 240 с.
14. Бархударов Л.С. Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода. - М.: Международные отношения, 1975. - 240 с.
15. Bhatia V.K. Analysing Genre: Language Use in Professional Settings. - London; New York: Longman, 1993. - 246 p.
16. Shedjelova L.R. Leksicheskaya semantika i problemy mezhyazykovoy ekvivalentnosti. - Moskva: Nauka, 2014. - 286 s.
17. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 1980. - 242 p.
18. Dudetskaya S.G. Metaforizatsiya kak sposob terminoobrazovaniya: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Samara, 2007. 24 s.